

Joanna Wazniewska

ORCID: 0000-0003-0973-103X

joanna.wazniewska@uph.edu.pl

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Nauk Społecznych

Kresowi liderzy w procesie zmian społecznych

***Zostali na Wschodzie. Słownik inteligencji polskiej w ZSRS 1945-1991*, red. Adam Hlebowicz, Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2021, ss. 488**

DOI: 10.34739/doc.2021.18.16

Recenzowana publikacja stanowi swoistego rodzaju pomnik wystawiony przedstawicielom inteligencji polskiej, która w wyniku przemian geopolitycznych pierwszej połowy XX w. znalazła się poza granicami Polski, w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Polska inteligencja – naukowcy, kapłani, nauczyciele, lekarze, prawnicy i inni przedstawiciele elit państwa – zawsze byli pierwszymi ofiarami najeźdźców, tych ze wschodu, jak i z zachodu. Konsekwencją dwóch wojen światowych, oprócz strat ilościowych narodu polskiego, były zmiany granic, które wiązały się z tragedią wielu polskich rodzin. Pojęcie „imperium zła”¹ w odniesieniu do państwa radzieckiego najlepiej określa warunki, w jakich przyszło żyć Polakom „niehumanitarnej ziemi”².

¹ Pojęcie to, określające Związek Radziecki, zostało użyte 8 marca 1983 r. przez prezydenta Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej Ronalda Reagana na Narodowym Zgromadzeniu Ewangelików w Orlando na Florydzie. B. Węglarczyk, *Dokładnie 30 lat temu Reagan mówił o „imperium zła”*, <https://www.rp.pl/artykul/988092-Dokladnie-30-lat-temu-Reagan-mowil-o--imperium-zla-.html> (data dostępu: 30.04.2021).

² Vide: J. Czapski, *Na niehumanitarnej ziemi*, Paryż 1949.

Po zmianie granic przeprowadzono wymianę ludności między Polską a ZSRR. Z jednej strony na Kresach Wschodnich wobec niektórych kategorii ludności była wywierana silna presja na wyjazd (mieszkańcy miast, osoby wykształcone, należące do elit społecznych), z drugiej utrudniano możliwość opuszczenia tych terenów przez innych (przede wszystkim mieszkańcom wsi). Zakładano że społeczność pozbawiona elit będzie łatwo ulegała indoktrynacji i wynarodowieniu. W konsekwencji w ZSRR Polacy mieli jeden z najniższych wskaźników wykształcenia. Przykładowo na Litwie, gdzie były największe możliwości kształcenia dla Polaków, zajmowali oni jedne z ostatnich pozycji w tym zakresie. Konsekwencją tego było wykonywanie głównie zawodów najmniej płatnych. W efekcie Polacy znajdowali się na jednej z najniższych pozycji w strukturze stratyfikacyjnej³.

Pomimo świadomości zagrożeń, jakie niosło ze sobą pozostanie na utraconych przez Rzeczpospolitą ziemiach kresowych, niewielka część polskiej inteligencji zdecydowała się podjąć tę dramatyczną decyzję. Najczęściej było to wynikiem przywiązania do miejsca zamieszkania lub oczekiwania na powrót członka rodziny z więzienia, zsyłki lub łagru⁴. Przedstawiciele elit polskich znaleźli się również wbrew swojej woli na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w wyniku czterech deportacji (od lutego 1940 r. do czerwca 1941 r.), które rozpoczęły się wkrótce po zagarnięciu przez Kresy Wschodnie państwa polskiego, zgodnie z ustaleniami tajnego protokołu Ribbentrop–Mołotow z dnia 23 sierpnia 1939 r.⁵ Deportacje były formą niszczenia żywiołu polskiego na Kresach. W ich wyniku ziemie polskie były planowo pozbawiane elity intelektualnej, aktywnych działaczy życia politycznego, narodowego i społecznego. Pomimo utraty własnej Ojczyzny nie zapomnieli o swojej tożsamości i – jak zauważa w przedmowie recenzowanej publikacji prezes Instytutu Pamięci Narodowej dr Jarosław Szarek –

³ A. Bobryk, *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987-1997*, Toruń 2005, s. 42-53, 111-115.

⁴ A. Hlebowicz, *Wstęp*, [w:] *Zostali na Wschodzie. Słownik inteligencji polskiej w ZSRS 1945-1991*, red. A. Hlebowicz, Warszawa 2021, s. 27-28.

⁵ A. Sudoł, *Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej (Jesień 1939)*, Bydgoszcz-Toruń 1997, s. 119-120; W. Ważniewski, *Stracone nadzieje. Polityka władz okupacyjnych w Małopolsce Wschodniej 1939-1944*, Warszawa 2009, s. 130-143.

„do śmierci wypełniali – niczym żołnierze na straconych placówkach – swoją służbę, nie zważając na jej dramatyczne konsekwencje”⁶. Dotychczas problematyka ta nie została w pełni zbadana i opracowana. Pojawiała się ona raczej jako poboczne wątki w szerszych rozważaniach. Do nielicznych badaczy, którzy zajmowali się tą problematyką zaliczyć należy przede wszystkim ks. Romana Dzwonkowskiego⁷ (recenzenta „Słownika”) i Jerzego Surwiłę⁸, który te zagadnienia ujmował bardziej z perspektywy publicystycznej.

Prezentowana publikacja jest pracą zbiorową o charakterze popularnonaukowym. To pierwszy tom z zapowiadanej serii. Autorami są nie tylko naukowcy, ale również dziennikarze i działacze społeczni, jak np. Andrzej Poczobut z Białorusi. Na podkreślenie zasługuje fakt, że autorzy recenzowanego tomu nie są przypadkowymi osobami, lecz stanowią grono dobrze znające szeroko rozumianą problematykę wschodnią, zarówno z historycznego, jak i współczesnego punktu widzenia. Wielu z nich jest autorami licznych publikacji o tematyce losów Polaków w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich przed II wojną światową i po jej zakończeniu.

Oprócz wymienionego już Andrzeja Poczobuta, pozostałymi współautorami słownika są (w kolejności alfabetycznej): Marek Gałęzowski, Helena Giebień, Andrzej Grajewski, Adam Hlebowicz (red. naukowy), Marek Kozubel, Izabela Krepsztul, Sergiusz Leończyk, Grzegorz Łeszczyński, Tomasz Otocki, Grzegorz Pełczyński, Adam Redzik, Aleksander Srebrakowski, Henryk Stroński oraz Irena Waluś. W końcowej części pracy czytelnik może zapoznać się z krótkimi notami o autorach, które zawierają m.in. pełnione funkcje i wybrane publikacje.

Ramy chronologiczne pracy są obszerne. Obejmują lata 1945-1991. Autorzy słusznie uznali, że konferencja jałtańska z lutego 1945 roku powinna stać się datą początkową pracy, gdyż to wówczas zapadły ostateczne decyzje Wielkiej Trójki co do losów wschodnich granic powojennej Polski. Trzeba tu podkreślić, że polityka ustępstw Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii wobec żądań geopolitycznych Stalina (utrata Kresów Wschodnich II Rzeczypos-

⁶ J. Szarek, *Przedmowa*, [w:] *Zostali na Wschodzie...*, s. 10.

⁷ R. Dzwonkowski, *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939-1988*, Lublin 2003.

⁸ J. Surwiła, *Zostali tu z nami na dobre i złe. Losy przedstawicieli przedwojennej inteligencji Wilna i Wileńszczyzny po 1944*, Wilno 2000.

politej na rzecz Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich) trwała od 1943 r., czyli od konferencji w Teheranie. Datę końcową pracy wyznacza układ białowiecki z 8 grudnia 1991 r., gdy podpisano deklarację o utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw. Konsekwencją tego było, kilkanaście dni później, samorozwiązanie się ZSRR w dniu 26 grudnia.

Recenzowana publikacja zawiera obszerny wstęp autorstwa redaktora naukowego tomu: Adama Hlebowicza. Wstęp ten przybliży czytelnikowi tragizm losów Polaków żyjących na obszarze ZSRR zarówno przed II wojną światową, jak i po jej zakończeniu i zmianie granic (utrata Kresów Wschodnich). Hlebowicz szczególnie podkreśla rolę Kościoła katolickiego na Wschodzie, który mimo ciągłych prześladowań, bardzo często zmuszony do funkcjonowania w ukryciu, przetrwał i był główną ostoją polskości. Wstęp zawiera również syntetyczny opis procesu odradzania się polskiego życia społecznego, kulturowego i naukowego po rozpadzie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich.

Autorzy zastosowali holenderski układ pracy, który wydaje się optymalny ze względu na obszerność materiału zgromadzonego w planowanym kilkutomowym wydawnictwie. Układ ten opiera się na alfabetycznym przedstawieniu biogramów, które są podzielone według poszczególnych republik. Można uznać, że stanowią one sześć rozdziałów pracy (Białoruś, Kazachstan, Litwa, Łotwa, Rosja, Ukraina). Na przejrzystość pracy i jej funkcje poznawcze bardzo istotnie wpływa umieszczenie spisu haseł (nazwisk) z podziałem na republiki na początku zasadniczej struktury słownika.

Pierwszy tom słownika zawiera biogramy wyłącznie osób już nieżyjących, w większości tych, którzy swoją aktywność zaczynali w okresie Polski międzywojennej. Autorzy uzasadniają taki podział różnicami warunków polityczno-społecznych przed II wojną światową i po jej zakończeniu, z czego wynikają też różnice pokoleniowe związane np. z kształtowaniem się osobowości opisywanych bohaterów jeszcze w czasach zaborów. Kategorie przedstawionych osób są bardzo zróżnicowane. Znajdziemy tu zarówno wybitnych ludzi nauki – profesorów, takich jak np. Juliusz Makarewicz⁹, Wilhelm Mozer¹⁰, Mieczysław Gębarowicz¹¹, jak

⁹ A. Redzik, *Juliusz Makarewicz (Ukraina – Lwów)*, [w:] *Zostali na Wschodzie...*

¹⁰ M. Kozubel, *Wilhelm Mozer (Ukraina – Lwów)*, [w:] *Ibidem*, s. 418-421.

również oficerów Armii Krajowej, nauczycieli, artystów reprezentujących różne dziedziny kultury, jak np. wybitna polska tancerka i choreograf Zofia Gulewicz¹². W sposób szczególny autorzy słownika upamiętnili polskich duchownych, którzy stali na straży polskiej tożsamości narodowej, krzewiąc wiarę katolicką, kulturę i język ojczysty. W ogólnej liczbie 78 biogramów zamieszczonych w słowniku 29 poświęconych jest polskim kapłanom, w tym wchodzącym dzisiaj w poczet błogosławionych Kościoła katolickiego, jak ks. Władysław Bukowiński¹³, oraz kandydujących do tego grona, jak ks. dr Henryk Mosing¹⁴.

W recenzowanej publikacji istnieje znaczna dysproporcja w liczbie biogramów w odniesieniu do poszczególnych republik. Przykładowo część pracy dotycząca Rosji zawiera zaledwie 6 sylwetek, natomiast w części dotyczącej Ukrainy znajdziemy aż 29 przedstawionych osób. W pracy zabrakło wyjaśnienia, skąd wynikają przyczyny takich różnic. Tytuł omawianej publikacji, a dokładniej podtytuł „Słownik inteligencji polskiej w ZSRS 1945-1991”, może budzić pewne zastrzeżenia, ponieważ zamieszczono w nim biogramy nie tylko Polaków, ale także Litwinów, Białorusinów, Ukraińców, Żydów, Ormian, Karaimów, Tatarów. Niemniej wszystkie te społeczności miały bezdyskusyjny wpływ na kształtowanie się państwa polskiego i jego wielokulturowości na przestrzeni wieków, co należy traktować jako swoisty fenomen nie tylko w skali europejskiej. Pewną uwagę polemiczną można również zgłosić do stosowanego terminu „sowiecki”, gdyż posiada on odpowiednik polski „radziecki”. Niemniej jest to rozwiązanie dość powszechnie przyjęte w literaturze.

Istotnym walorem każdej publikacji o charakterze historycznym, również popularnonaukowej, jest baza źródłowa. Autorzy przeprowadzili kwerendy nie tylko w archiwach polskich, ale i białoruskich, litewskich oraz ukraińskich, do których dostęp nadal nie jest w pełni bezproblemowy. Wymaga on niejednokrotnie dużej dozy cierpliwości i determinacji od polskich badaczy. Stąd też

¹¹ A. Hlebowicz, H. Stroński, *Mieczysław Gębarowicz (Ukraina – Lwów)*, [w:] Ibidem, s. 331-341.

¹² A. Srebrakowski, *Zofia Gulewicz (Litwa – Wilno)*, [w:] Ibidem, s. 165-169.

¹³ G. Łeszczyński, *Ks. Władysław Bukowiński (Kazachstan – Karaganda)*, [w:] Ibidem, s. 125-133.

¹⁴ A. Hlebowicz, *Ks. Henryk Mosing (Ukraina – Lwów)*, [w:] Ibidem, s. 407-417.

w publikacji zauważalny jest niedosyt wykorzystania zagranicznych zasobów archiwalnych, który często jest rekompensowany źródłami internetowymi i literaturą.

Oprócz zbiorczej bibliografii, związanej z omawianym tomem i zamieszczonej na końcu recenzowanej publikacji, każdy biogram opatrzone literaturą przedmiotu, a jeśli opisywany bohater sam był autorem – także podmiotu, co nie jest zabiegiem często stosowanym, a w istotny sposób wpływa na funkcje poznawcze opracowania. Publikacja posiada również materiał ikonograficzny w postaci fotografii przedstawiających opisywane osoby z różnych okresów ich życia i działalności. Są to zarówno zdjęcia portretowe, jak i grupowe związane z określonymi miejscami. Źródłem tych zdjęć są w zdecydowanej większości zbiory prywatne. Część z nich pochodzi z zasobów archiwalnych, w tym przede wszystkim z czasopism oraz z publikacji zwartych. Końcowymi elementami pracy są wykaz skrótów oraz indeks osobowy, który ułatwia poruszanie się po publikacji. Wydaje się, że szczególnie w tego typu publikacjach dużym ułatwieniem dla czytelnika byłoby również zamieszczenie indeksu miejscowości i nazw geograficznych.

Powyższe uwagi nie wpływają jednak na merytoryczną wartość słownika. Recenzowana publikacja, pomimo pewnych niedociągnięć, stanowi istotne i bardzo potrzebne źródło informacji o heroizmie i odwadze polskiej inteligencji w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich wobec zagrożeń związanych z utratą tożsamości narodowej. Postawy te miały wymiar nie tylko jednostkowy, ale z analizy poszczególnych życiorysów wyłania się spójna całość niezależnie od reprezentowanej profesji opisywanych osób. Publikację tę bez wątplenia można polecić historykom, politologom, socjologom, kulturoznawcom. Opisuje ona świat, którego już nie ma. W wielu wypadkach żyją natomiast członkowie rodzin, kolejne pokolenia przedstawianych bohaterów i to właśnie dla nich recenzowana publikacja będzie posiadała największą wartość.

Bibliografia / References

- Bobryk A., *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987-1997*, Toruń 2005.
- Czapski J., *Na nieludzkiej ziemi*, Paryż 1949.

- Dzwonkowski R., *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939-1988*, Lublin 2003.
- Sudoł A., *Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej (Jesień 1939)*, Bydgoszcz-Toruń 1997.
- Surwiło J., *Zostali tu z nami na dobre i złe. Losy przedstawicieli przedwojennej inteligencji Wilna i Wileńszczyzny po 1944*, Wilno 2000.
- Ważniewski W., *Stracone nadzieje. Polityka władz okupacyjnych w Małopolsce Wschodniej 1939-1944*, Warszawa 2009.
- Węglarczyk B., *Dokładnie 30 lat temu Reagan mówił o „imperium zła”*, <https://www.rp.pl/artykul/988092-Dokladnie-30-lat-temu-Reagan-mowil-o--imperium-zla-.html> (data dostępu: 30.04.2021).
- Zostali na Wschodzie. Słownik inteligencji polskiej w ZSRS 1945-1991*, red. A. Hlebowicz, Warszawa 2021.

